

Iemand zijn

Joep Dohmen

Iemand zijn

Filosofie van de persoonlijke vorming

Ambo|Anthos
Amsterdam

ISBN 978 90 263 6197 5

© 2022 Joep Dohmen

Omslagontwerp Marry van Baar

Omslagillustratie © Geoffrey Johnson, *Seven Figures in Green, Gray*

Foto auteur © Anthonie Meijers

Verspreiding voor België:

Veen Bosch & Keuning uitgevers nv, Antwerpen

Inhoud

Voorwoord 13
Algemene inleiding 15

I LEREN LEVEN IN DE POSTTRADITIONELE SAMENLEVING

- 1 Leven in de posttraditionele samenleving 37**
 - Inleiding 37
 - De betovering van de christelijke traditie 39
 - De overgang naar een posttraditionele samenleving 43
 - Vloeibaar leven 51

- 2 Op zoek naar een nieuw zelfvertrouwen 58**
 - Inleiding 58
 - De individualisering van de samenleving 60
 - Het gevecht om het eigen leven 62
 - Kansen en risico's voor het laatmoderne individu 67
 - Besluit 77

- 3 De vormingscrisis in de actuele opvoeding 79**
 - Inleiding 79
 - Het einde van de opvoeding? Over monsters en draken 81
 - Van traditionele naar laatmoderne opvoeding 87
 - De onoverzichtelijke opvoedingscultuur 94
 - Van niet-opvoeden naar pedagogische verwaarlozing 107
 - De pedagogische missie van ouders van nu 110
 - Besluit 115

4 De vormingscrisis in het onderwijs 120

Inleiding 120

De veranderde leefwereld van jongeren 123

De crisis in het onderwijs 136

Het tragische echec van Platform Onderwijs2032 149

Waarom we moeten spreken van een crisis in het onderwijs 154

Besluit 156

5 De opkomst van de bildung 158

Inleiding 158

Kleine filosofie van de vorming 161

Bildung en de noodzaak van empathische vorming 175

Bildung op de agora 178

Het vormingsprogramma van Peter Bieri 183

De noodzaak van een nieuwe vormingsfilosofie 187

Naar een nieuwe cultuur van het zelf 192

Besluit 193

II FILOSOFIE ALS VORMINGSLEER

Vooruitblik 197

6 Vorming in de Griekse mythologie 200

Inleiding 200

De Griekse mythologie als verhalende filosofie 202

De oermythe van het menselijk bestaan: de *Odysseia* 205

Wat aan de Trojaanse Oorlog voorafging 206

Wie was Odysseus? 207

De queeste van Odysseus 208

De betekenis van de *Odysseia* 209

Ons vraagteken 213

7 Vorming in de klassieke filosofie 214

Inleiding 214

Vorming bij Socrates 217

Vorming bij Plato 220

Vorming bij Aristoteles 226

Vorming bij Epicurus 237

Vorming bij de Stoa 243

De christelijke vorming 259

- 8 Vorming in de Renaissance** 268
Inleiding 268
Vorming bij Pico della Mirandola 272
Vorming bij Erasmus 274
Vorming bij Montaigne 290

- 9 Vorming in de moderne tijd** 309
Inleiding 309
Vorming bij Rousseau 316
Vorming bij Kant 333
Vorming bij Nietzsche 352

III EEN NIEUWE CULTUUR VAN HET ZELF

Vooruitblik 375

- 10 Wat betekent het om jezelf vorm te geven?** 378
Inleiding 378
Drie visies op de mens 380
Pleidooi voor een actuele zelfvorming 386
De hermeneutiek van het zelf 396
Waarom zelfkennis juist nu van levensbelang is 418
Besluit 424

- 11 Hoe gemotiveerd ben jij?** 425
Inleiding 425
Wilsvorming en een zinvol leven 431
Bieri: hoe ontwikkel je een eigen wil? 458
Wie wil je zijn? 475
Besluit 487

- 12 Lof van de zelfdiscipline** 489
Inleiding 489
Deugen de meeste mensen? 490
De oefenfilosofie van Pierre Hadot 496
De oefenfilosofie van Paul van Tongeren 500
De oefenfilosofie van Marli Huijter 506
De oefenfilosofie van Wilhelm Schmid 516
De oefenfilosofie van Peter Sloterdijk 523
Lof van de zelfdiscipline 537
Besluit 550

13 Vorming en verbinding 552

Inleiding 552

De sociologische blik van Brinkgreve 555

Mannen komen van Mars, vrouwen van Venus? 564

Zorgethiek versus bestaansethiek 568

Het fundamentele belang van erkenning 581

De rol van de ander in een bestaansethiek 592

Het verdwijnen van zorg en aandacht uit onze meritocratische samenleving 603

Naar een cultuur van autonomie en erkenning 605

Epiloog. Leren leven met miskenning 609

14 Leren leven in het hier en nu 617

Inleiding 617

Mijn eigen ervaringen met de tijd 619

Reflecties over tijd 626

Van levensloop naar keuzebiografie 634

De vervreemding van de moderne mens 641

Leren leven in het hier en nu 645

Besluit 651

IV VOLWASSENHEID EN VERVULLING

Vooruitblik 657

15 Bildung als de nieuwe cultuur voor jongeren 660

Inleiding 660

Het actuele vormingsklimaat 661

Hoe gemotiveerd zijn jongeren vandaag de dag? 665

Waarom zou je volwassen worden? 667

Bildung als begeleide zelfvorming 678

Bildung als de weg naar volwassenheid 690

Besluit 708

16 Vorming en vervulling 712

Filosofie als vorming 712

Het leven als reis 725

Nooit meer spijt? 741

Dankwoord 749

Verklarende lijst van filosofische begrippen 753

Noten 761

Bibliografie 779
Uitgebreide inhoudsopgave 791
Namenregister 807

Voorwoord

‘Waarover gaat uw leven?’

Stel dat iemand deze vraag aan u zou voorleggen, beste lezer, zou u daarvan niet schrikken?

We leven in een vloeibare tijd. Er zijn zoveel invloeden en zoveel opties. Er klinken zoveel stemmen en er is zoveel lawaai. Hoe kunnen we daarin over-eind blijven en onszelf bewaren?

‘Wie nu geen huis heeft, bouwt dat ook niet meer,’ zei de dichter Rilke. Maar we hebben een huis nodig, voor onszelf en voor elkaar, en als de dichter geen goede raad kan bieden, kan de filosofie ons misschien verder helpen. Ooit was de filosofie eerst en vooral vormingsleer, *paidéia*, maar die betekenis zijn we kwijtgeraakt en moeten we terughalen. Het is belangrijk dat we weer leren hoe we ons eigen leven vorm kunnen geven. Daarover gaat dit boek.

Als we onszelf serieus willen nemen, zullen we op de eerste plaats aan zelf-onderzoek moeten doen. Het is wel degelijk mogelijk dat we onszelf beter gaan begrijpen. We kunnen onze emoties en verlangens onderzoeken en gaandeweg ontdekken wat we echt willen. De voorbije decennia zijn we onze zelfdiscipline kwijtgeraakt en dus moeten we opnieuw gaan oefenen. Hoe moeilijk de omstandigheden intussen ook zijn, we kunnen leren omgaan met de vele versnellingen en met meer aandacht leven in het hier en nu. We moeten weer leren om elkaar te waarderen en de onderlinge verschillen te verdragen. De voornaamste opdracht van onze tijd is dat we het huis van de aarde weer bewoonbaar maken.

Bij deze zoektocht naar praktische wijsheid kan de filosofie ons helpen. Wie zich werkelijk vrij en verantwoordelijk voelt, weet waarover zijn leven gaat.

Joep Dohmen

Algemene inleiding

Iedereen begrijpt vroeg of laat dat zijn welbevinden behalve van bepaalde levensomstandigheden ook nog van de houding afhangt die men tegenover zijn leven inneemt. Om de opheldering van deze houding gaat het in de filosofie.

Wilhelm Kamlah

In dit boek *Iemand zijn* stel ik onze huidige levensstijl aan de orde. Ik vraag de lezer om stil te staan bij zijn of haar biografie. Hoe is uw leven verlopen en wie bent u geworden? Mijn belangrijkste vraag is die naar uw eigen aandeel: bent u vooral toeschouwer geweest bij de gebeurtenissen of hebt u gaandeweg zelf het heft in handen genomen?

De vrijheid hebben om je eigen leven te leiden is de hartenwens van de laatmoderne mens. De vervulling daarvan blijkt echter verre van eenvoudig: in onze hectische samenleving met haar continue veranderingen, verleidingen en versnellingen staat de kwaliteit van ons bestaan voortdurend op het spel. Niet toevallig sprak de socioloog Ulrich Beck van het wereldwijde ‘gevecht om het eigen leven’. Vandaag is iedereen genoodzaakt om zich telkens opnieuw zijn of haar leven toe te eigenen.

Leven in de posttraditionele samenleving

De afgelopen jaren heb ik mij als filosoof uitvoerig beziggehouden met deze existentiële problematiek die onze actuele cultuur al decennialang in haar greep houdt. Wat betekent het eigenlijk om ‘je eigen leven’ te leiden? Waar komt dit alom gedeelde verlangen vandaan en waarom vinden wij het zo belangrijk? Welke inspanningen doen we om deze hartenwens te vervullen en vooral: wat levert het op, voor onszelf en voor de samenleving?

Om deze complexe existentiële problematiek beter te begrijpen heb ik een breed spectrum van de recente literatuur – filosofisch, journalistiek, levens-

beschouwelijk, kunstzinnig en sociaalwetenschappelijk – onderzocht. Het meest geloofwaardige antwoord dat ik gevonden heb, komt hierop neer: wat wij hard nodig hebben – en waar we heel erg naar verlangen – is een eigentijdse vormingsleer. Wij varen maar al te vaak op de automatische piloot en leiden een routineus bestaan. Het blijkt heel erg moeilijk om echt te weten wat je wilt, en als we zover zijn dat we onszelf begrijpen, blijken we nog niet meteen in staat om onze wil tot uitdrukking te brengen omdat we daartoe de vaardigheden missen. Recent onderzoek laat bovendien zien dat veel mensen de afgelopen decennia hun zelfdiscipline zijn kwijtgeraakt. In onze posttraditionele samenleving – de term is van de socioloog Anthony Giddens en verwijst naar de recente ontwikkeling dat markt, media en technologie de dominante plaats van moraal en religie hebben overgenomen – wordt van ons verwacht en zelfs geëist dat we zelf verantwoordelijk zijn voor de keuzes die we maken. Dan zullen wij toch onszelf beter moeten gaan begrijpen en moeten leren met deze eis om te gaan.

We hebben onze joods-christelijke traditie voorgoed achter ons gelaten en zijn in een neoliberale samenleving terechtgekomen die gekenmerkt wordt door een verregaande individualisering. Van die onstuitbare ontwikkeling moeten we de lusten en de lasten dragen. De kwaliteit van onze samenleving wordt voor een deel bepaald door een rechtvaardig beleid en door sociale arrangementen. Maar ze wordt ook bepaald door de manier waarop wij, concrete mensen van vlees en bloed, elke dag onze vrijheid uitoefenen en hoe we met elkaar omgaan. Het eerste is een maatschappelijke kwestie: door middel van welke instituties kunnen we het best een eerlijke en fatsoenlijke samenleving organiseren? Het laatste is de belangrijkste persoonlijke opdracht voor ieder van ons: wat doen we met de vrijheid die ons wordt toegeschreven? Hoe word ik zowel een autonoom als een geëngageerd mens? Uiteindelijk hangen beide beschavingsoffensieven nauw met elkaar samen.

Filosofie als vormingsleer

Dit boek gaat over persoonlijke vorming. Ik herinner de lezer eraan dat filosofie van oorsprong vormingsleer is. Filosofie betekende van oudsher het verlangen naar praktische wijsheid. Net als wij hadden ook de oude Grieken en Romeinen allerlei verlangens, naar spijs en drank, seks en sport, macht en roem. Als Socrates de markt op loopt om gesprekken te voeren met omstanders, stelt hij hen op de proef: door welk verlangen laten jullie je leiden? Hij ontmaskert hun onwetendheid en laat zien dat ze met al hun opschepperij op het verkeerde spoor zitten. Vervolgens wakkert hij een welbepaald moreel verlangen aan: zorg nou eerst eens voor je eigen ziel! Als je dat doet, zul je een rechtvaardig leven leiden. Hoewel deze gesprekken tweeënehalfduizend jaar geleden plaatsvonden, heb ik sterk de indruk dat ze in ons publieke debat niet zouden misstaan.

Hier is het project van filosofie als vorming begonnen. Alle post-socrati-

sche denkers – onder anderen Plato, Aristoteles, Epicurus en de stoïcijnen Epictetus, Marcus Aurelius en Seneca – hebben een eigen vormingsleer ontwikkeld. Alle grote filosofische scholen uit de Oudheid waren eerst en vooral *vormingsscholen*, waarin telkens één bepaalde levensstijl werd aangeprezen en nagestreefd: bijvoorbeeld een spirituele, een deugdzame, een (gematigd) hedonistische of een autonome manier van leven. Telkens ging het om die ene boodschap: dat de mens niet vanzelf een goed leven leidt, maar dat daarvoor aandacht en zelfkennis, oriëntatie en regelmatige oefening nodig zijn. Deze klassieke pedagogie (*paideia*) biedt ons, in de woorden van de classicus Pierre Hadot, ‘een reusachtig experimenteerterrein’.

In de westerse geschiedenis vanaf het christendom via de premoderne Renaissance, de moderne Verlichting en de Romantiek, tot en met de laatmoderne kritiek van Nietzsche en Heidegger hebben tal van filosofen telkens opnieuw hun eigen vormingsleer naar voren gebracht, denk aan Augustinus, Erasmus, Montaigne, Rousseau, Kant, Schopenhauer, Kierkegaard, Nietzsche en de twintigste-eeuwse existentialisten. Maar zoals denkers als Foucault en Hadot hebben laten zien, is de opvatting van filosofie als vorming inmiddels door de academische filosofie grotendeels verlaten.

De universitaire filosofie heeft zich in toenemende mate ontwikkeld tot een technisch discours, waarin het ontwikkelen en legitimeren van concepten, onderscheidingen en procedures centraal staan. Vandaag kun je voor een ‘groot filosoof’ doorgaan terwijl je bepaald niet voor je ziel gezorgd hebt en als mens ernstig tekortschiet, wat voor Socrates ondenkbaar zou zijn. Filosofie is een vak geworden en geen concrete levenshouding. Gelukkig wordt sinds een halve eeuw de klassieke opvatting van filosofie als praktische vorming – mede door toedoen van vooraanstaande filosofen als Foucault en Hadot, Arendt, Murdoch en Nussbaum, in ere hersteld. Onze westerse cultuur beschikt over een rijkge vulde schatkamer met ideeën en verhalen over fysieke, mentale en morele vorming waarmee we kunnen experimenteren als we ons in een bepaalde richting willen ontwikkelen. In dit boek neem ik de lezer graag mee op een vormingsreis.

Onze laatmoderne vrijheid

Daarbij moet wel de nodige voorzichtigheid in acht worden genomen. Tweeëneuhalfduizend jaar na het ontstaan van de westerse filosofie zijn we immers in een totaal andere culturele en maatschappelijke context terechtgekomen. We geloven niet meer in een of andere blauwdruk die onze persoonlijke en sociale orde richting geeft, waardoor we weten wat onze bestemming is en hoe we daar kunnen komen. De zin van ons leven staat niet langer vast. Tegenwoordig hebben we niet alleen de premoderne, klassieke en christelijke cultuur, maar ook de moderne correcties daarop van Verlichting en Romantiek, ruimschoots achter ons gelaten.

De afgelopen vijftig jaar heeft zich onder onze ogen een haast onnavolgba-

re ontwikkeling in de late moderniteit voltrokken. Wij zijn inmiddels aanbe-land in complexe, posttraditionele omstandigheden waarin moraal en levens-beschouwing naar de marge verdreven zijn ten gunste van markt, media en technologie. We zijn de traditie voorbij, ons leven wordt inmiddels door heel andere krachten, regels en wetten gestuurd en beïnvloed. Filosofie, moraal en religie zijn opties geworden en veel mensen vinden hun lichamelijke behoeften belangrijker dan de zorg voor hun ziel.

Paradoxaal genoeg wordt de recente mondiale beweging richting algoritmes, dataverzamelingen en verregaande systeemdwang ten aanzien van ons persoonlijke en sociale leven geflankeerd door een allesoverheersend en hardop beleden idee van een keuzebiografie.

Sinds de jaren zestig is de geest uit de fles: jonge mensen krijgen met de paplepel ingegoten dat ze zelf kunnen kiezen wat ze met hun leven willen en vooral dat ze daarbij geweldige successen kunnen boeken. De neoliberale life-style heet 'vrijheid, blijheid'. Volgens dit programma zou je in beginsel alles kunnen worden en alles kunnen krijgen wat je begeert, mits je het spel maar handig speelt en je de juiste instelling hebt: 'kies zelf'; 'wees jezelf'; 'haal alles eruit wat erin zit'. Daar moet je dus wel wat voor doen, zoals onze liberale premier Mark Rutte nadrukkelijk doceerde: 'Je moet jezelf invechten.'

Veel volwassenen hebben deze boodschap opvallend gretig tot zich genomen. Al een kwarteeuw geleden schreef Hans Blokland in zijn onvolprezen *Wegen naar vrijheid*: 'Iedereen weet wat vrijheid betekent, totdat hem of haar gevraagd wordt wat dat betekent [...]. Vrijheid is een dogma geworden.' Dit is onze laatmoderne conditie: enerzijds een massieve regulering en programmering van ons leven, anderzijds een even massief westers geloof dat we vrije individuen zijn geworden die de zaken naar hun hand zouden kunnen zetten.

In dit boek gebruik ik liefst zo weinig mogelijk de begrippen 'neoliberalisme' en 'neoliberaal'. Beide termen zijn even nietszeggend als betekenisvol. De nietszeggendheid zit hierin dat met deze term alle kwaad in onze wereld wordt aangeduid, en dat is begripsvervuiling. Het veelbetekenende zit hem vooral in de morele lading die de term 'neoliberaal' de afgelopen decennia gekregen heeft. Het gaat dan om een visie op de mens als *homo economicus*, waarmee de hebzuchtige mens wordt bedoeld, degene die zich enkel en alleen door materieel eigenbelang laat leiden. Of dat een al dan niet welbegrepen eigenbelang is, doet er niet eens toe. Dat veelbetekenende zit hem bovenal in een soort communitaristische associatie: de neoliberalen en het neoliberalisme zijn de asociale vijanden van de zorg om het geheel, de gemeenschap. Het neoliberalisme als levensbeschouwing of lifestylefilosofie zou de samenhang in onze samenleving te gronde richten. Intussen worden met de termen 'neoliberalisme' en 'neoliberaal' ook alle liberalen verdacht gemaakt, want die zitten daar in elk geval bij in de buurt.

Ik zie mezelf als een sociaalliberaal denker en hou nadrukkelijk vast aan de opvatting van het individu als een persoon. Als ik het woord 'neoliberalisme'

dan toch met enige regelmaat gebruik, is dat in een kritische, moraalfilosofische zin, en wel als een verwijzing naar de woekering van het liberale principe van negatieve vrijheid (vrijheid van invloed van anderen, oftewel zelfbeschikking). Mijn diagnose is dat het handelen van laatmoderne mensen zowel te weinig welbegrepen als te weinig afgestemd is op het belang van anderen: dat is veel meer dan een louter economische kwestie. Hoewel ik zelfbeschikking heel belangrijk vind – soms moet je bijvoorbeeld tegen iemand kunnen zeggen: ‘Tot hier!’ – is het mijns inziens een gevaarlijke houding als die optreedt los van onze positieve vrijheid en zelfbepaling. Daarom pleit ik in dit boek voor een houding van vrijheid en verantwoordelijkheid.

De afgelopen decennia hebben we aan den lijve kunnen ervaren en om ons heen kunnen horen, zien en voelen waartoe een enghartige opvatting van vrijheid als louter zelfbeschikking heeft geleid. Hele volksstammen gaan zonder al te veel geestelijke bagage en met platte oriëntaties door het leven. Niet gehinderd door enig begrip van wat het ook voor henzelf betekent om vrij te zijn, doen ze waar ze zin in hebben. Intussen wordt hun grillige gedrag door markt en media op alle mogelijke manieren aangestuurd en worden ze innerlijk bezet door emoties als angst en woede. Ze verwaarlozen zichzelf en zorgen helemaal niet voor hun ziel.

Daar komt nog bij dat ‘zelfdiscipline’ sinds de jaren zeventig een vies woord is geworden. De enige plekken waar mensen zichzelf nog enigszins oefenen, zijn het recreatieve teamverband, de sportschool of in een therapie. Dit collectieve gebrek aan dagelijkse en weloverwogen zelfdiscipline mag geen verbazing wekken: onder het mom van antipaternalisme worden onze huidige opvoeding en ons onderwijs gekenmerkt door vrijblijvendheid en pedagogische verwaarlozing of, zoals Hannah Arendt het duidt, uit een verkeerd begrepen respect voor de kinderziel.

Als oudere filosofie – zowel op een gymnasium, hogeschool als universiteit – heb ik gedurende tientallen jaren van nabij jongeren zien kampen met angsten, onzekerheden en overspannenheid (burn-outs). Hun gebrek aan zelfvertrouwen is schrijnend. Het is pijnlijk en verontrustend om te zien hoe onzeker en verward veel jonge mensen zijn, hoe ze lijden aan handelingsverlegenheid en richtingloosheid. De tragiek is dat ze verschrikkelijk graag zelf iemand willen worden, maar nauwelijks beschikken over ankerpunten en innerlijke bagage. Door een falend opvoedings- en onderwijssysteem eindigen ze als ‘fabriekswaar’ (Nietzsche) en worden ze helaas maar al te vaak niemand.

Contouren van een bestaansethiek

De Franse filosoof Michel Foucault heeft in zijn late werk het misleidende karakter van deze dominante neoliberale levenswijze aan de kaak gesteld. Bij wijze van tegencultuur heeft hij het ontwerp van een alternatieve bestaansethiek gepresenteerd. De huidige samenleving wordt volgens hem (en vele

andere critici) georganiseerd door een complex krachtenveld met uiteenlopende discoursen: juridisch, economisch en marktgericht, (sociaal)wetenschappelijk.

Ons leven ligt ingebed in een door de social media beheerd netwerk van verhalen die onze rechten en plichten bepalen, die de nieuwste wetenschappelijke waarheden opdienen en ons dagelijkse consumptiegedrag bepalen. Terwijl de media ons dag in, dag uit aansporen, dwingen en verleiden tot consumentistisch en gemakzuchtig gedrag, leven we intussen in de hardnekkige illusie dat het ons geheel vrijstaat om zelf te kiezen hoe we willen leven. Foucault hekelde de westerse voorstelling dat we ons leven kunnen vormgeven los van wat Max Weber een halve eeuw daarvoor onze ‘ijzeren kooi’ heeft genoemd. Het neoliberalisme heeft gedurende vele decennia volstrekt overspannen verwachtingen gewekt over onze speelruimte en een verkeerd beeld geschapen van onze vrijheid en verantwoordelijkheid.

Aan de andere kant wilde Foucault niet blijven steken in een algemeen sociaal-deterministisch verhaal dat ons leven zo verregaand bepaald zou zijn, dat we geen enkele ruimte zouden hebben om te ontsnappen aan de druk der omstandigheden en het gewicht van onze tijdsgeest. Toen Foucault vijftig werd, besloot hij om niet langer de filosofische heraut van de argwaan te blijven, maar ook een actuele vormingsleer te ontwerpen: ‘Waarom zou niet ieders leven een kunstwerk kunnen worden?’ Hij ontwikkelde de contouren van een bestaansethiek, een genuanceerd en gelaagd voorstel hoe we binnen de bestaande culturele en maatschappelijke context kunnen proberen om onszelf een welbepaald soort leven toe te eigenen. Door zijn vroege dood is het hem helaas niet gelukt om deze actuele filosofische vormingsleer compleet uit te werken.

Hoe we ons leven kunnen vormgeven

In het voetspoor van Foucaults late werk heb ik in dit boek een integrale visie op filosofische vorming ontwikkeld. Ik bepleit een moderne, sociaalliberale persoonsvorming, waarin concrete mensen, jong en oud, kunnen ontdekken wat het betekent om iemand te zijn en hoe we een weerbare, morele persoonlijkheid kunnen worden. Centraal in mijn bestaansethiek staat de individuele persoon en diens mogelijkheden tot het ontwikkelen en vormen van zijn eigen actorschap. Onder actorschap versta ik het bewuste en zinvolle gebruik van onze menselijke vermogens als denken, willen en kunnen, binnen de ons gegeven speelruimte, te midden van anderen en in een eindig tijdsbestek. Autonomie en verbondenheid zijn de twee speerpunten van deze vormingsleer. Onder ‘autonomie’ versta ik voorwaardelijke vrijheid en onder ‘verbondenheid’ onderlinge erkenning en wederzijdse waardering.

Met behulp van Foucaults begrip van zelfzorg (*souci de soi*) laat ik zien hoe wij met een reëel zelfbeeld, gerichte oefening en zelfdiscipline, gemotiveerd en geëngageerd in het leven kunnen staan. Omdat we als individu altijd te

midden van anderen opgroeien en leven, is vorming altijd ook sociale vorming. Daarom spreek ik graag van ‘relationele autonomie’. Als we daarover beschikken, zijn we uit eigen beweging op de ander gericht, niet omdat dat ons is opgelegd of omdat het van ons verwacht wordt, maar omdat we dan begrijpen en voelen dat een eigen leven alleen samen met anderen een zinvol leven kan zijn. Autonomie, op de juiste manier begrepen, is een ongelofelijk groot goed en, zoals filosoof Beate Rössler overtuigend heeft laten zien, een noodzakelijke voorwaarde voor zelfvervulling. Autonomoos worden betekent immers dat we gaandeweg beter begrijpen waar we zelf staan in de wereld en dat we in staat zijn tot waarachtige erkenning van de ander.

Bovendien wijs ik op de belangrijke rol van tijd in ons leven. Zoals socioloog Hartmut Rosa uitvoerig heeft laten zien, leven we in een tijd van ongehoorde versnellingen – economische, technologische en culturele – die ons de adem benemen. Ik ga uitvoerig in op de rol van tijd, omdat het verre van eenvoudig blijkt om als individu weerstand te bieden aan deze onontkoombare ‘temporele systeemdwang’. Als we dan zo graag een eigen leven willen leiden, is het noodzakelijk dat we hoe dan ook proberen om te leren leven in het hier en nu.

Mijn intuïtie is dat we – in tegenstelling tot wat wel gedacht wordt – als mens niet van nature of automatisch ‘bij onszelf’ zijn. Integendeel, in de mateloze hectiek van onze posttraditionele samenleving dreigen we juist steeds verder van onszelf vervreemd te raken. Daarom is het hard nodig dat we als laatmodern individu door middel van een nieuwe cultuur van het zelf dag in, dag uit proberen om onszelf toe te eigenen en de continue onteigeningen voor zover mogelijk tegen te gaan. Het doel van deze bestaansethiek is de werkelijke vormgeving van onze vrijheid en van een doorleefd engagement. Als dat lukt, kunnen we met recht zeggen dat we iemand geworden zijn.

Het programma van dit boek

Dit boek omvat een uitgewerkte vormingsleer of bestaansethiek in vier delen die nauw met elkaar samenhangen:

- I Leren leven in de posttraditionele samenleving
- II Filosofie als vormingsleer
- III Een nieuwe cultuur van het zelf
- IV Volwassenheid en vervulling

DEEL I. LEREN LEVEN IN DE POSTTRADITIONELE SAMENLEVING (HOOFDSTUK 1-5)

We leven in een posttraditionele samenleving, bevrijd van de knellende hiërarchische banden van weleer. In dit eerste deel laat ik zien dat de nieuwverworven vrijheid voor de meesten van ons geen onverdeeld genoegen is. Weliswaar leven we – boven, midden of onder – in een enorme welvaartsmaatschappij, maar de prijs die we daarvoor moeten betalen is hoog. De invloeden van het laatmoderne krachtenveld – markt, technologie en media –

gaan diep, de risico's zijn groot en de vloeibaarheid is zo sterk dat een autonoom leven in verbondenheid voor iedereen een opgave blijft.

In de huidige gemeenschap van individuen voelt menig een zich eenzaam, ontheemd en onzeker, uitgesloten of vervreemd. Natuurlijk is de situatie voor de economisch zwakkeren het moeilijkst, omdat zij de minste middelen en opties hebben om zich teweer te stellen, hun situatie te veranderen en kans te maken op hun eigen levensvervulling. Maar ook de meer welgestelden zijn ondanks hun welvaart merkbaar ontevreden over de kwaliteit van hun leven. Decennialang klinkt telkens opnieuw het geluid van een diepgevoeld onbehagen. Ook de min of meer bemiddelden onder ons hebben een ongelukkig bewustzijn en weten zich bij alle ontspanning en welvaart ingekapseld en onmachtig: ze voelen zich tekortschieten ten opzichte van hun hogere idealen.

Mijn stelling in dit eerste deel is dat onze tijd gekenmerkt wordt door een algemene bestaansonzekerheid. Wat volgens het klassiek-liberale vooruitgangdenken had moeten uitlopen op een gelukkige samenleving, is in een posttraditionele samenleving ontaard in een schijnvertoning van willekeur en zogenaamde keuzevrijheid. Ons huidige innerlijk en gedrag worden gekenmerkt door onmacht, richtingloosheid en een gebrek aan zelfdiscipline.

In dit eerste deel onderzoek ik bovendien de vraag hoe opvoeding en onderwijs inspelen op deze actuele situatie, en of ze jonge mensen zo vormen dat zij beter voorbereid raken op de laatmoderne bestaansonzekerheid. In onze cultuur staat het ouders in beginsel vrij om hun kinderen op te voeden zoals zij dat zelf willen, mits geweld achter de voordeur achterwege blijft. Zelf kunnen ouders van nu niet langer terugvallen op een opvoedingstraditie, ze zijn veroordeeld tot hun gezond verstand, de social media en een enorm leger aan goedbetaalde deskundologen.

Opvoeden: wat was dat ook alweer? De crisis in de opvoeding blijkt uit de afwezigheid van een duidelijk perspectief. De traditionele autoritaire opvoeding heeft plaatsgemaakt voor toenemende onzekerheid en moeizaam geschipper. 'Gezinnen, waar zijn jullie?' roept de Spaanse publieks- en vormingsfilosoof Fernando Savater wanhopig uit. In overeenstemming met de tijdsgeest willen ouders hun kinderen zo vrij mogelijk opvoeden onder het motto 'laat ze het zelf maar uitzoeken'. In de praktijk komt dat volgens Savater doorgaans neer op pedagogische verwaarlozing. Verantwoord ouderschap vereist echter dat je op zijn minst een idee hebt waartoe je je kinderen opvoedt, zodat ze weerbare en goed gemotiveerde jongeren worden. Mijn voorstel in dit boek luidt: voed je kinderen op tot vrijheid en verantwoordelijkheid, opdat ze zelf hun vormingsdoelen kunnen kiezen en een zinvol leven voor hen mogelijk wordt. In dit boek ontwikkel ik een aantal ideeën over hoe een antipaternalistische en toch betrokken opvoeding eruit zou kunnen zien.

Mijn hoop is jarenlang geweest dat het onderwijs zou goedmaken wat in de moderne opvoeding maar al te vaak blijft liggen. De vraag is of het jonge mensen lukt om voldoende zelfvertrouwen op te bouwen op weg naar vol-

wassenheid. Het eerlijke antwoord is: soms een beetje, maar heel vaak helaas niet. Hedendaagse jongeren groeien op in een volstrekt andere leefwereld dan de mijne van enkele decennia geleden. De huidige samenleving is veel meer egalitair geworden, thuis en school spelen een heel andere rol en gezag is niet langer vanzelfsprekend. De social media hebben een ongehoorde invloed op het dagelijks leven, het wemelt van de influencers.

Jongeren geloven in de ‘neoliberale’ boodschap dat ze vrije actoren zijn. Als ze de goede keuzes maken ligt de weg naar het grote succes open. Zodra dat niet lukt, raken ze in paniek en zijn ze ervan overtuigd dat ze zelf gefaald hebben. In mijn ogen moeten opvoeding en onderwijs er via een gedegen vormingsplan voor zorgen dat jongeren niet de verkeerde verantwoordelijkheid krijgen toegeschoven, maar geduldig de tijd krijgen om zichzelf hun leven toe te eigenen.

Welke bijdrage levert het onderwijs aan de actuele vorming van jongeren? Wat is de ‘pedagogische missie’ van het onderwijs en hoe maakt het die waar? Nadat ik ruim tien jaar de discussie hierover van dichtbij gevolgd en (mee) gevoerd heb, durf ik te stellen dat de crisis in het onderwijs zo mogelijk nog groter is dan die in de opvoeding. Terwijl de landelijke en internationale kritiek op de economisering van het onderwijs aanhoudt – denk aan de veelgehoorde kritiek op het ‘meten is weten’-principe, of aan het vlammeende betoog *Niet voor de winst* van Martha Nussbaum – wordt intussen op de werkvloer alleen met pionnen geschoven en verandert er inhoudelijk weinig tot niets. Dat is zeker niet de schuld van goedwillende leraren, die vaak idealisten zijn, maar heeft alles te maken met beleid en visie.

Vanuit de landelijke politiek wordt er al decennialang ongehoord gemarchandeerd met het onderwijsbeleid. Een radicale en verregaande hervormingspoging als het onderwijsrapport van de commissie-Schnabel (*Ons onderwijs2032*, 2016) is gestrand op de onwil van technocratische onderwijsmanagers en hun lobby in Den Haag. Omdat een paternalistische lobby vond dat onze verweerde jongeren geëngageerd moesten raken werd als zoethoudertje het vak burgerschap ingevoerd. Daarmee staat het intussen net als met het voormalige vak maatschappijleer: het is een krachteloos vak zonder welomschreven inhoud of verantwoorde visie op wat sociale praktijken zijn.

Tegelijkertijd werd de optie van persoonsvorming vanuit links-christelijke hoek afgeschoten als gevaarlijke ideologie, want de jongeren zijn vandaag al zelfgericht genoeg. Hier wreekt zich het misverstand dat persoonsvorming hetzelfde zou zijn als de ‘neoliberale’ opvatting van vrijheid. Het resultaat van zulke kostbare missers is dat jongeren in alle types van het huidige onderwijs nog altijd dezelfde beperkte set vaardigheden krijgen aangeleerd, terwijl er noch van burgerschap noch van persoonsvorming iets terecht komt. Hoe worden jongeren vandaag gevormd? Digitaal, via influencers en de smartphone, streetwise en marktconform. Dat is geen vorming, dat is dubieuze beïnvloeding die niet zelden leidt tot misvorming.

De gevolgen zien we terug in de cijfers over uitvallers en depressieve jongeren. In onze geïndividualiseerde cultuur worden kinderen en jongeren onvoldoende ondersteund bij hun persoonlijke ontwikkeling. Bij afwezigheid van een pedagogische tegencultuur worden jongeren het slachtoffer van normalisering en disciplineren. Ze kunnen niet goed meekomen en worden vervolgens gemedicaliseerd. Wat in het onderwijs bovenal ontbreekt, is een goed en geloofwaardig vormingsverhaal waarin jongeren gemotiveerd raken om vanuit hun eigen inzet deel te nemen aan de samenleving.

Gelukkig bevinden zich onder de critici van onderwijs en opvoeding ook veel mensen die op zoek zijn naar een tegencultuur. De afgelopen tien jaar heb ik een boeiende tegenbeweging zien ontstaan die een alternatieve brede vorming of Bildungscultuur voorstaat. In deze beweging wordt, al dan niet in directe aansluiting op het klassieke Bildungshumanisme, gepleit voor persoonsvorming en de versterking van het actorschap van jonge mensen. Bezieling en cultivering, intrinsieke motivatie, toe-eigening en zelfdiscipline zijn de veelgehoorde kernbegrippen van dit bildungsvoorstel. De doelstelling daarvan is *integrale vorming*: 'heel de mens' en morele volwassenheid. Jongeren moeten leren om zich hun eigen leven toe te eigenen, zodat ze vanuit een intrinsieke motivatie op eigen wijze kunnen deelnemen aan de samenleving.

Samengevat: in dit eerste deel laat ik zien dat en hoe we de afgelopen vijftig jaar in een posttraditionele, 'neoliberale' samenleving terechtgekomen zijn. Terwijl ons individuele en sociale leven aangestuurd wordt vanuit een ongehoord krachtig samenwerkingsverband tussen markt, media en technologie, worden we in slaap gewiegd door een veel te mooi verhaal over onze persoonlijke macht en kracht onder de naam 'vrijheid'. In werkelijkheid stuiten we steeds op dezelfde existentiële dilemma's: we lijken autonoom maar blijken onmachtig, we lijken authentiek maar blijken vervreemd, we lijken verbonden maar blijken eenzaam. Intussen schieten opvoeding en onderwijs tekort. Wel komen er steeds meer mensen in verzet, op zoek naar een tegencultuur van weerbare en betrokken individuen. Ik geef alvast een voorschot van hoe een echte vorming van jongeren er concreet uit kan zien, en wijs vooruit naar de rol die de filosofie kan spelen bij het ontwikkelen van een actuele bestaansethiek.

DEEL II. FILOSOFIE ALS VORMINGSLEER (HOOFDSTUK 6-9)

In het tweede deel voer ik een aantal vormingsvoorstellen op die vanaf de vroege Oudheid tot aan de twintigste eeuw in de filosofie zijn uitgewerkt. Ik schets een aantal grote lijnen, beschrijf beslissende historische cesuren, en concentreer me op de vormingsprojecten die op basis van mensbeeld, moraal en werkelijkheidsvisie een samenhangende vormingsleer hebben ontwikkeld. Na een grondige bespreking van de genoemde denkers uit de Grieks-Romeinse Oudheid behandel ik de overgang naar de christelijke opvoedingsleer. Ik ga uitvoerig in op de Renaissancedenkers Pico della Mirandola, Erasmus en

Montaigne. Uit de moderne tijd komen Rousseau en Kant aan bod. Ik sluit af met Nietzsches kritiek op de westerse moraal en zet zijn positieve vormingsvoorstel – word wie je bent – uiteen. Hiermee heeft de lezer een aantal vitale vormingsprojecten zien passeren en is duidelijk geworden wat filosofie als vormingsleer kan betekenen.

Op zichzelf is het al heel zinvol om kennis te nemen van deze rijke ‘bronnen van het zelf’ (Charles Taylor) en ons daardoor te laten inspireren. De lezer zal zich gaan realiseren dat onze laatmoderne identiteit ten diepste doordrenkt is van ervaringen, concepten en ideeën uit onze eigen westerse geschiedenis. Ook al zijn we de traditie voorbij, dat wil nog niet zeggen dat onze eigen identiteit niet door en door historisch meebepaald is. Er valt nog altijd veel te leren van de manieren waarop in veel klassieke en moderne filosofie mensbeeld, moraal en ontologie met elkaar verbonden worden. Maar het gaat er natuurlijk vooral om uit te zoeken welke manier van filosoferen daadwerkelijk iets voor ons huidige leven kan betekenen.

Wat voor betekenis kunnen deze filosofische bronnen vandaag krijgen in onze posttraditionele context van opvoeding en onderwijs, en vooral in de vorming van onze houding en levensstijl? Hoe kunnen we onder de actuele systeemdruk proberen om onszelf toch zo goed mogelijk te ontwikkelen en met elkaar een goed leven te leiden? We hoeven niet steeds opnieuw het wiel uit te vinden, maar we kunnen ook niet zomaar terug naar het verleden door bepaalde klassieke leerstukken naadloos over te zetten naar het heden. Zo is het onmogelijk geworden om op dezelfde wijze als in voorbije eeuwen stoïcijn of christen te zijn.

Traditionele vormingsideeën waren bestemd voor de maatschappelijke en culturele context waarin ze werden ontwikkeld, maar wij zijn heel andere mensen geworden die leven in totaal andere omstandigheden. Toch is een zeker eclecticisme mogelijk en in mijn ogen zelfs aan te bevelen. Zo kunnen we nog altijd veel leren van de ideeën omtrent zelfkennis van Socrates, het oefenen van Aristoteles of de gemoedsrust van de stoïcijnen. Van Erasmus’ idee van bescheidenheid en vroomheid en van Montaignes visie op mildheid en zelfaanvaarding. Van Kants idee van mondigheid en morele autonomie of van Rousseaus opvattingen van twee soorten eigenliefde: een gezonde en een ongezonde. Nietzsches voorstel voor een vrije geest en zijn concept van waarden staat zelfs aan de basis van een actuele bestaansethiek. Zelfs het preklassieke idee van het leven als reis, Homerus’ *Odyseia*, lijkt me van groot belang in een cultuur die dringend op zoek is naar een herwaardering van het begrip ‘thuis’. Wel is het daarbij noodzakelijk dat we zulke begrippen en leerstukken opnemen in een hermeneutische beweging en ze op gepaste wijze herinterpreteren voor onze eigen doeleinden.

De afgelopen vier eeuwen zijn we gestaag moderne mensen geworden. ‘God is dood’, zei Nietzsche, en hij bedoelde dat we als mens telkens opnieuw op onze eigen cultuurgebonden ordeningen worden teruggeworpen. In de